

**BUHARA'DAN KONYA'YA İRFAN MİRASI ve
XIII. YY. MEDENİYET MERKEZİ KONYA**

(I)

Koordinatör : Konya Büyükşehir Belediyesi
Dr. Mücahit Sami KÜÇÜKTIĞLI Kültür Yayınları: 401

Editör :
Prof. Dr. Dilaver GÜRER ISBN: 968-605-389-344-8
Doç Dr. Murat ŞİMŞEK

Yayın Takip: **Konya Kültür A.Ş.**
Eshabil YILDIZ
Derya KARAKAYA

Tasarım&Grafik
Ali Rıza BÜYÜKVADİ
Baskı: **Erman Ofset Mat.
San. Tic. Ltd. Sti.**
Büsün San. Sit. Özlem Cad.
No.33/G
Karatay/KONYA
Tel: 332 342 01 55
Sertifika No: 15409

**Haziran
2020**

İRFAN GELENEĞİNİN GÜNÜMÜZ ÇEVRE SORUNLARININ ÇÖZÜMÜNE MERHAMETÇE YAKLAŞIMI

Prof. Dr. Ömer YILMAZ*

GİRİŞ

Kur'ân'da pek çok yönden ilâhî emirler karşısında müspet bir konuma sahip insanoğlu, diğer taraftan olumsuz nitelemelerle zikredilmektedir. Bir diğer ifadeyle insan-doğa ilişkisinde tabiat insana boyun eğecek tarzda hizmetine sunulurken, insan da tabiatı iyi/kötü kullanma yetisiyle donatılmış bir varlık olarak betimlenmiştir. Bir taraftan Seyyid Hüseyin Nasr'ın dediği gibi yalnızca insan tabiata hâkim olabileceği gibi onu tahrip edecek de yine odur.¹ Diğer taraftan bunu çözecek olan da insandan başkası değildir. Nitekim Cemil Meriç (ö. 1987) gayet haklı olarak, her şeyin insanın elinde yozlaştığını ama yine de her şeyi düzeltecek varlığın sadece insan olduğunu beyan etmektedir.² Zira insanın bizzat kendisi içinde elemanı bulunduğu kozmostan asgari otuz elementi bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle sürekli temiz bir havaya, GDO'suz gıdalara, kirletilmemiş suya ihtiyaç duymaktadır. Buna karşın ne yazık ki modernizmin tevlit ettiği zihin dünyasında ormanlar tahrip edilmiş, tarımda aşırı gübre kullanımı artmış, egzoz gazları, endüstriyel atıklar, kimyasal maddeler, aşırı ısınma, küresel iklim değişiklikleri, sel felaketleri, erozyon hareketleri, kavurucu sıcaklar global sorunların teşekkülüne, yani ekosistemin bozulmasına olanak tanımıştır.

Gelinen aşamada modern insan doğayı kullandığı nispette ona karşı bir sorumluluk hissetmemektedir. Dolayısıyla daha çok üretip daha

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Öğretim Üyesi.

¹ S. Hüseyin Nasr, *İslam'da Düşünce ve Hayat*, çev. F. Tatlılıoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1981, s. 293.

² Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 217.

çok tüketmeyi amaç edinmiş, harcadıkça kazanan, kazandıkça harcayan, tükettikçe mutlu olan ve nihayet mutluluğu tüketen ve bir nevi kısır döngü içinde bunalan insanın geline aşamada yedikleri şeyin atık ve artıklarını depolamaya yer bulamayacağı anlaşılmaktadır.

Hâlbuki genel kabul görmüş bir tanıma göre iktisat, “Sınırsız insan gereksinmelerinin karşılanmasında kıt kaynakların alternatif kullanımlar karşısında karar verme ve seçim yapma yollarını inceleyen sosyal bir bilim dalıdır.”¹ Bu durumda insan egosu sınırsız ancak doğadaki kaynaklar sınırlıdır.

O halde, insanın merkezinde yer aldığı çevre sorununun çözümüne tasavvuf ilminin söyleyecekleri vardır. Kaynağını Kur’ân ve hadislerden alan tasavvuf ilmi ve onu bir yaşam tarzı haline getiren ariflerin insan tasavvuru, üzerinde dikkatle durmayı gerektiren pek çok söylem ve eylemleri içinde barındırmaktadır. Yine sûfi zevatın insan algısı yanında hayvanat ve nebatat, canlı-cansız tüm kâinat tasavvurları diğer ilim erbabından oldukça farklıdır. Geline bu aşamada insanlığın yeni bir bakış açısına ihtiyaç duyduğu izahtan varestedir. Çünkü yıllardır tekrar edile gelen Kartezyen felsefenin ve daha sonra pozitivistlerin sıkça tekrarladığı bilim ve düşüncenin, sadece “aklın sesi”nden ibaret olmadığı anlaşılmıştır. Aklın yanına gönül de konulmalı, imar kadar irfan da önemsenmelidir. Kur’ân’ın, “*Yiyiniz, içiniz, ancak israf etmeyiniz*”² ayetinin gereği yapılsa, yine Hz. Peygamber’in, “*Bir nehrin kenarında abdest alıyor olsanız bile suyu iktisatlı kullanınız*”³ tavsiyesine kulak verilse, sufi geleneğin tasavvuf adabı öğretilerinden biri olan “killet-i taam” ve “Bir hırka bir lokma” felsefesine inanılsa bazı çevre sorunlarının kendiliğinden çözüleceği aşikârdır.

Bu sebeple çalışmamızda bazıları bizzat tabiat felsefesiyle de uğraşan sûfilerin evrene yönelik düşüncelerine değinilecek, tasavvuf erbabının canlı-cansız ayrımı yapmaksızın varlığa nasıl merhamet ve muhabbetle davrandıklarına dair söylem ve eylemlerine bakılacaktır. Bu çalışmada çevre sorunun oluşmasındaki insan tipolojilerinin hâlet-i

¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bc4d502251b98.9954590 (Erişim Tarihi: 15. 10. 2018)

² A’raf 7/31.

³ İbn Mâce, “Tahâret”, 48.

ruhiye ve davranışlarına değinilecek ve buradan modern toplumun önemli bir sorunu haline gelen çevrenin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında tasavvuf erbabının katkılarına temas edilecektir.

1. ÇEVRE SORUNUNUN ARKASINDA YATAN İNSAN KAYNAKLI HAL VE TUTUMLARA KISA BİR BAKIŞ

Önce problemin tespiti anlamında kısa bir analiz yapmakta yarar görüyoruz. Doğrusu Kur'ân-ı Kerim, çevre tahribatı için ağır ifadeler kullanmaktadır. Bunlardan biri “ekinleri ve nesli mahvetmek” şeklinde betimlenmekte ve bu kişiler bir nevi “bozguncular” olarak nitelendirilmektedir.¹ Buna göre;

a) Çevre sorunun asıl nedenlerinden biri hatta en önemlisi kişinin kendisini tabiatın sahibi-âidi değil mâlikî görmesidir. Hâlbuki hava, su, rüzgâr, toprak vb. şeyleri üretemeyen insanın mâliklik iddiası paradoksal bir durum arz eder. Ayrıca bunları bir mal, meta ve materyal olarak görmek de doğru değildir. Mâlik olmak ile ait olmak arasında ciddi farklılıklar vardır. Bu tür insanlar “egoist” ve “despotik” davranış sergilerler.

b) Modern insanın tabiata bakışında Allah'ın onu bir denge üzerine yarattığı ve müdahaleyi yasakladığına ² dair ciddi ihlaller söz konusudur. Burada bir tür “kendini bilmez”lik söz konusudur. Eğer ilâhî ikaz göz ardı edilir ve doğaya müdahalede bulunulursa yine Kur'ân'ın beyanıyla bunun karşılığı ahirete bırakılmayacak daha bu dünyada iken tahsil edilecektir.³

c) Çevreyi hoyratça kullanan insanın bir diğer özelliği doğadan istifade ettiği oranda sorumluluk hissetmemesidir. Tabir yerindeyse bu kişiler doğayı bir süper market gibi görüp ondan yararlanmakta, ancak aynı nispette doğayı korumak ve kollamak gibi bir gayretin içinde bulunmamaktadır. Bu tip insanlar “sorumsuz” ve “nemelazımcı” bir tavır sergilemektedir.

d) Doğayı tahrip eden, çevreyi kirleten, eko-sistemi bozan insan tipolojilerinin bir diğer özelliği açgözlü, müsrif, tamahkâr, kanaatsiz, tûl-i emel sahibi olmalarıdır. Bunlar genelde “Gaye vasıtayı meşrû

¹ Bakara 2/205

² Rahman 55/6-7

³ Rum 30/41

kılar” inancıyla hareket ederler. Yine bunlar debdebeli, lüks, gösterişli, tantanalı ve konforlu bir yaşam sürmeyi amaçlar, daha çok tüketmek için daha çok üretmeyi hedef edinirler.

Bu hâlet-i ruhiyeye sahip kişilere karşın irfan geleneğinin yetiştirmek istediği insan tipolojisi nasıldır? Bu bapta uygulanan yol ve yöntemler nasıldır? Kısaca bunlara bakmak istiyoruz:

2. İRFÂNÎ GELENEĞİN YETİŞTİRMEK İSTEDİĞİ İNSAN TİPOLOJİSİ

Daha önce ifade edildiği gibi ekolojik dengenin korunmasında faaliyet gösterecek yegâne varlık insandır. Genelde tüm tasavvufi ekollerde, özelde Ekberî gelenekte insan ile kâinat arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur. Bu düşüncede insan “mikro kozmos” olarak nitelendirildiğinden varlığın özü, Tanrı’nın kâinatta, yani makro kozmik âlemde tecellisi şeklinde mütalaa edilmiştir. Bir diğer ifadeyle, İbnü’l- Arabî (ö. 638/1240)’ye göre insan âlemin ruhu, âlem de onun suretidir. Yine Ekberî gelenekte insan varlık âleminin tüm unsurlarına sahip olduğu için “âlem-i suğrâ” (küçük âlem) olarak adlandırılmış, âleme de “insan-ı kübrâ” adı verilmiştir. Mutasavvıflar bu bağlamda Hz. Ali’nin, “Sanırsın ki sen küçük bir varlıksın, hâlbuki sende büyük bir âlem dürülmüştür”¹ sözünü sık tekrarlamakta bir sakınca görmezler. Yine bu anlama uygun düşen Anadolu tasavvuf ehlinde Şeyh Gâlip (ö.1214/1799)’in;

“Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen,

*Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen!”*² Sözleri tasavvuf kitaplarında sıkça yer almaktadır.

Sorumluluğunun farkında olan bu insan Allah’ın evrende bulunan her şeyi bir ölçü/denge üzerine yarattığını bilmeli,³ üstelik buna müdahale etmeyi ve bu dengeyi insan eliyle bozmayı da yasakladığına inanmalıdır.⁴ Yine onlar, bu ilahi emrin dikkate alınmadığı takdirde, “İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat

¹ İ. Hakkı Bursevî, *Lübbü’l -lubb*, İstanbul 1328, s. 13.

² Şeyh Galip, *Divan*, Hazırlayan: Naci Okçu, DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 228.

³ R’ad 13/8; Talak 65/3

⁴ Rahman 55/8

çıkacak, Allah da belki dönerler diye yaptıklarının bir kısmını onlara tattıracaktır”¹ ayetinin vuku bulacağı bilincindedir. İşte tüm bu ikazları dikkate alan İslam âlim ve ârifleri mensuplarına-öğrencilerine ekolojik çevreye, dağa, taş, suya, toprağa, hayvanat ve nebatata karşı daima şefkat ve merhametle, hatta muhabbetle muamele etmeyi, tabiatı istifade ettikleri oranda ona karşı sorumlu davranmayı öğretmişlerdir.

İyi incelendiği takdirde Kur’ân’da bitki ile hayvan, bitki ile toprak arasındaki ilişkiler, akıllara durgunluk vermekte, bunlar Allah’ın büyük bir sanatı ve tedbir gücü olarak nitelendirilmektedir. O nedenle bu disiplinin insan yetiştirme tekniğinde varlığa sadece mekanik teorilerle yaklaşılmaz ve kainatı bir makine gibi gören, her şeyi sebep-sonuç zinciriyle açıklayan mekanikçi ve determinist bakış açısına yer verilmez. Öyleyse günümüzde varlığa tek zaviyeden bakan bir yaklaşımın sağlıklı bir yaklaşım olmadığını söylememiz gerekir. Bu durumda bir yazarın isabetle belirttiği gibi çevre kirlenmesinin arkasında ruh kirlenmesinin olduğunu söylemek pek abartı olmasa gerektir.² S. Hüseyin Nasr da aynı kanaattedir: “İnsanın göğe (Tanrı, ilâhî olana) başkaldırısı yeryüzünü kirletmiştir. Bu durumda sadece derûni/sezgisel düşünce sahipleri tarafından yeryüzüne yansıtılan göğün nuru tabiatın ahengini ve güzelliğini koruyabilir ve onun kozmik dengesini sürdürebilir. Bu hakikat anlaşılmadığı sürece tabiat ile barış içinde olmak için gösterilen bütün çabalar başarısız olmaya mahkûmdur. Kanaatimizce insanın kendi vücut ve ruh yapısının korunması geliştirilmesiyle yeryüzünün imarı ve inşası ancak o zaman mümkün olacaktır.”³ Bu durumda kendi heva ve hevesini, istek ve tutkularını Tanrı edinen,⁴ insan çevre kirlenmesinin tek müsebbibidir. Hâlbuki insanın doğaya karşı bir takım “Hak ve Ödevleri” vardır. Bahtiyar Vahapzâde’nin (ö. 2009) bu konudaki düşüncesi dikkate değerdir:

“Tabii nimetler yetmiyor, nedir?

Tabiat zengindir, o fakir değil;

¹ Rum 30/41

² Ersin Gürdoğan, *Kirlenmenin Boyutları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s. 13.

³ S.Hüseyin Nasr, *Tasavvufi Makaleler*, çev. S. Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, 178.

⁴ Furkan 25/43

Tabiat insana sehâvetlidir,

Fakat kul değil."¹

Bütün bu gerçekliğin farkında olan tasavvuf erbabının kötülüğü emreden nefis ² ile mücadele etmesi, insan yetiştirirken “nefs-i tezkiye” ve “ruhu tasfiye” etme gayretleri büyük bir önem arz etmektedir. Buraya kadar anlatılanlardan çıkarılan özet şudur:

a) Sahih irfânî gelenek ve ehil mürşit elinde yetişen kişi kendisini malın mâliki değil, ondan yararlanacak emanetçi konumunda görür. Kendisi de bir fani olması hasebiyle diğer varlıklar gibi o da bu kozmosa ait bir unsurdur. Dolayısıyla mâlik olmak bir nevi “Mülkiyet Hakkı”nı tevhit ederken, ait/sahip olmak deyim yerindeyse “İntifa Hakkı”nı doğurur. Bu durumda insanlar adeta “Yed-i Emin” pozisyonundadır.³ Yine bu insanlar, “Yerde ve gökte, her ikisi arasında ne varsa onların yegâne mâlikinin Allah”⁴ olduğunun farkındadır. Bu düşünce sahipleri çevreye müdahale etme hakkını kendinde bulmaz, olsa olsa onu ıslah ve imarla yükümlü olduklarını bilir,⁵ “çevreyi lâ yüs’el” ve dilediği gibi kullanmaktan imtina ederler.

b) Tasavvuf eğitiminden geçen fertler her şeyin belli bir düzen ve ahenk içinde yaratıldığını ve Allah tarafından konulan ölçünün bozulmaması gerektiğini bilir ve ona göre hareket ederler. Bu tür insanlar bir anlamda hem kendileriyle barışık hem de çevreleriyle barış içinde yaşamaya büyük gayret sarf eder ve böyle olması gerektiğine samimiyetle inanırlar.

c) İrfânî gelenekte tüm mevcudata-mahlûkata şefkat ve merhametle yaklaşılması esastır. Nitekim bin kadar tarifi bulunan tasavvufun tek cümlede özeti tasavvuf kaynaklarında, “*et-ta’zîmu li emrillâh ve’ş-şefakatü alâ halkillâh*” yani “*Allah’ın emirlerine riayet, yaratıklarına şefkat ve insaniyet*” şeklinde yer almaktadır.⁶ Bu bağlamda kendisi de bir sufi olan İbn Salim, “Bütün yaratıklara şefkat evliya zümresinden

¹ Bahtiyar Vahapzâde, *Gün Var Bin Aya Değer*, Nil Yayınları, İzmir 1992, s. 89.

² Yusuf 12/53

³ Recep Ardoğan, “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması”, *Çevre Ahlakı, Birey ve Toplum*, S. 12, Bahar 2012, 2, s. 3.

⁴ Lokman 31/26

⁵ Hud 11/61

⁶ Feridüddin Attar, *Tezkiratü'l-Evliyâ*, Tahran 1346, s. 165.

olmanın alametlerindendir”¹ demiştir. Yine Ekberî mektebin kurucusu İbnü’l-Arabî evrensel şefkati anlatırken, “Allah’ın kullarına şefkat esasını gözetmek Allah için gayretten önde gelir”² ifadesine yer vermiştir.

d) İrfan geleneğine mensup insanlar çevreyi ilâhî bir emanet olarak görürler. Emanet terimsel anlamda, “Bir kimsenin Allah’a, insanlara ve diğer varlıklara karşı fiil, söz ve imana ilişkin tüm sorumluluklarıdır.”³ Bu insanların yaşamları gayet sade, gösterişsiz, tutumluluk esasına dayanır. Şan, şöhet, imtiyaz peşinde koşmazlar. Feragat ve fedakâr davranır, candan önce cananı düşünürler. Onlara telkin edilen derslerde lüks ve israf firavunların, iktisatlı davranmak ve kanaatkâr olmak peygamber ve velilerin özelliğidir. Bu kimseler kıt-kanaat geçinmeyi arzu eder, kısmetine düşene razı olur, ihlasla hareket etmeyi ve şükretmeyi önemserler. Dünya ve ahiret tercihlerine sunulduğunda, daima ahireti öncelemeyi gaye edinirler. Zühdvârî bir yaşamın gereğine inanır, mala mülke karşı isteksiz, dünyaya karşı soğuk bir tavır sergilerler. Zira gelecek kuşakların da bu dünyada en az kendileri kadar yaşama hakkının bulunduğu, kul hakkı ile ölmenin affedilmez bir günah olduğuna inanırlar. Onlar için kifâf-ı nefis, yani ölmeyecek kadar yemekle iktifa asıldır.

Bu bağlamda yakın dönem tasavvuf ehlinden İbrahim Hakkı Erzurûmî’nin (ö.1194/1780) dile getirdiği hususlar dikkat çekicidir:

“Pes bir kimse yiyecekten her neyi helâl-i hâzır bulsa onun bir nev’inden yarısı kadarıyla; giyecekten her neyi helâl-i hâzır bulsa sıcağı ve soğuğu def’ edecek kadarı ile yetinse; evlenmeden yana hemen bir âkile avrat bulsa ve onunla kanaat edip kalsa; mesken olarak ırz ve malını koruyacak kadar bir alçak menzilde sâkin olsa; iş güç tutmakta geçimliğini sağlayıp hilesesiz sanat ya insaf ile ticaret ve ekip biçmek üzere kifâyet miktarı rızk ile kanaat kılssa... İşte o kimse dünya lezzetini Tanrı rızasını aynı zamanda elde etmiş olur.”⁴

¹ Süleî, *Tabakâtü’s-Sûfiyye*, Kahire 1969, s. 371.

² İbnü’l-Arabî, *Fusûsü’l-Hikem*, İskenderiyye 1946, s. 165.

³ Sayed Sikandar Shah Haneef, çev. A. Çolak, “İslam’da Çevre Hukukunun Prensipleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, 2008, s. 338.

⁴ İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Marifetnâme*, el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1294, s. 262.

Bu insanlar “*Kuru ekmekle bayat peyniri lezzetle*” yiyip çeşmeden her su içtiklerinde “*şükür Allah’a diyenlerdir.*”¹ Şüphesiz bu söylediklerimizin realite ile ne denli örtüşüp örtüşmediği, bu yaşam tarzına intisap ettiklerini söyleyenlerin bahse konu hal ile uyumlu yaşayıp yaşamadıkları ayrı bir tartışma konusudur. Ancak sufi geleneğin klasiklerinde ve kadim geçmişinde bunlar yaşanmış olgulardır.

3. SÛFİLERİN KÂİNATA BAKIŞI

Sûfilerden tabiat felsefesiyle ilgilenenler ve doğanın sırlarını araştıranlar marifet, keşf, ilham ve tecelli türü bilgilerle bugün modern bilimin henüz bahsedebildiği birçok doğru görüşün öncülüğünü yapmışlardır. Ancak bu kişilerin kullandıkları dilin pek çoğunun, sembolik ve mecâzî anlamlar ihtiva etmesi, devirlerinde anlaşılammak gibi bir sorunla yüzleşmelerine neden olmuştur.² Doğrusu tasavvuf erbabı Allah’ın yarattığı kâinatı/evreni “Kevnî âyetler” in bir parçası olarak görmüştür. Yine genelde İslam, özelde tasavvuf anlayışında temel hak ve hürriyetler mahlûkata sonradan değil, bidayette verilmiş haklar olup bunların masuniyeti vardır: “*Allah yeri yaratıklar için var etti. Orada meyveler ve salkımlı hurma ağaçları vardır. Yapraklı taneler hoş kokulu bitkiler vardır. O halde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?*”³

Seyyid Hüseyin Nasr’ın da dediği gibi İslâmî kozmos, Kur’ân’ın, “*İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz*”⁴ ilahi fermanına uygun olarak Allah’ın işaretleri ve delilleriyle (âyât) doludur. Gerçek bir Müslüman doğanın her bir veçhesini, nominal dünyadan ayrı fenomenler olarak değil, Allah’ın işaretleri olarak görürler.⁵ Bu nedenle sûfiler her şeyin dış görünüş-zâhirinden öte, onların içini, özünü, sırrını anlamaya çalışırlar. Çünkü onlar kâinatın beş duyuya hitap eden kısmından öte kalp gözüne hitap

¹ Sabri F. Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s. 150.

² Mehmet Bayrakdar, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, s. 42.

³ Rahman 55/10-13

⁴ Fussilet 41/53

⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, terA. Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 54.

eden bir sırrının olduğuna inanırlar. Bir başka deyişle onların nazarında fizığın tarif ettiği eşyanın-fenomenlerin kantitatif (nicelik) ve deskriptif bilgisi değil kalitatif (nitelik) bilgisi önemlidir. Nasr devamla, tasavvufa göre tabiat aşılmasından önce anlaşılması gereken ve iyice sindirilmesi icap eden geniş bir semboller topluluğudur.¹ Yine aynı yazar şunları söyler:

“İnsan Allah ile tabiat arasındaki bağıdır. Her insan Allah’ın tecellisinden bir parça taşır. Hiçbiri mükemmel insan olmak için gerekli yetilerden mahrum bırakılmamıştır. Tabiatı yalnızca kavramsal bir plana göre analiz etmek için değil, makrokozmos ve mikrokozmos arasındaki benzerliğin yardımıyla kendini tanımak için doğayı inceler, kendini tanımakla Allah’ı tanır. İslam’da İhvân-ı Safâ’nın tabiat bilimlerini geliştirmedeki maksatları da budur. Allah tarafından tefekkür gücü verilen kimse tabiatı fethetmek değil, onu içtenlikle tanımak ve ondan ruhen yararlanmak yolunu tutar. İnsan ibadet eder ve ibadet insanı biçimlendirir. Velinin kendisi ibadet, gökle yerin buluşması ise onun ibadet yeri olmuştur ve böylece o evreni içinde barındırır ve onunla birlikte ibadet eder.”²

Şüphesiz sûfleri tabiata karşı bu şekil bir bakış açısına götüren en önemli husus, kâinatta mevcut tüm varlıkların “zî-hayat” olduklarına dair inançlarıdır. Zira kâinatta bulunan her şey kendine özgü lisanla Allah’ı zikretmektedir.³ Kevnî âyetlerin sonu da çoğu defa “akletmek” ve görüp “ibret almak” ile son bulur.⁴

Kâinat üzerindeki bu tedebbür, tefekkür ve tezekkür sadece âyetlerle sınırlı değildir. Bununla birlikte kelim ve tasavvuf kitaplarında hadis diye rivayet edilen bir haberde Hz. Peygamber (as): “*Tefekkerû fi halkallâh velâ tefekkerû fi’llâh*”⁵ buyurmuş, böylece Allah’ın Zatı hakkında değil ama mahlûkatı üzerinde düşünmeye teşvik etmiştir. Bu ve buna benzer naslar bize kâinatta bulunan hiçbir şeyin başıboş ve boşuna yaratılmadığını, hepsinin belli bir maksat ve gayeye (teleolojik) yönelik olduğunu beyan etmektedir. Yüce Yaratıcı bizden olaylara bu gözle bakmamızı, akıl-kalp birlikteliği çerçevesinde

¹ Nasr, *İslam’da Düşünce ve Hayat*, s. 140.

² Nasr, *İslam’da Düşünce ve Hayat*, s. 293-297.

³ Bakara 2/115, 164; Hadid 57/8; Yunus 10/101; Ankebut 29/20.

⁴ Âl-i İmran 3/191.

⁵ Ali b. Hüsameddin el-Hindî, *Kenzü’l- Ummâl*, 1978, III, 106; Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, Dâru İhyâ-i Turâsi’l-Arabiyye, Beyrut 1933, I, 111.

fenomenler dünyası üzerinde “teakkul, tefakkuh ve tefekkür” etmemizi istemektedir. Özellikle tasavvuf felsefesinin müessisi kabul edilen Muhyiddin İbnü’l-Arabî ve Ekberî ekolüne mensup tüm mutasavvıflar kâinattaki çokluğu vahdet-i vücud (varlığın birliği) anlayışı çerçevesinde Allah’ın yeryüzündeki izdüşümü, tecelli ve mazhar mahalli olarak tasavvur ederler. Onlara göre evrendeki çokluk sanaldır ve mevcûdiyetleri Asl’a (Tanrı) bağlıdır.¹ Yine onlara göre evren ve içindeki bütün varlıklar “Nefesü’r-Rahman” ile vücud bulmuş, O’ndan pay taşıyan birer parçadır.

Özetle irfan ehli, inandığı gibi düşünen, düşündüğü gibi konuşan ve konuştuğu gibi yaşayan, onu bir tür eyleme dönüştüren bir mü’min tipolojisine sahiptir.² Eğer böyle olmazsa bu bir tür nifak alameti olarak adlandırılır ve Allah’ın gazabını celbeder. Şüphesiz irfan ehlinin kâinata farklı bakış açısını şekillendiren bazı gerekçeler vardır:

a. “Tümcanlılık” (Panbiyoizm)

Tasavvuf erbabı nazarında kâinata mevcut tüm varlıklar arasında canlı-cansız (organik-inorganik) ayrımı söz konusu değildir. Hatta onlara göre bu canlılık kimilerinin iddia ettiği gibi mecâzî değil, hakîkîdir. Nitekim modern fizik ve kimya ilminin verileri de sûflerin bu görüşlerini destekler mahiyettedir. Bu cümleden hareketle Konya’da metfun Mevlânâ Celaleddin er-Rûmî (ö. 672/1273) şöyle demiştir: “Rüzgâr, toprak, su ve ateş kölelerdir. Benimle seninle ölüdürler. Hak’la diridirler.”³ Tasavvuf erbabına göre bu dört unsur ateş, su, hava, toprak insan dâhil tüm tabiatın ortak öğeleridir. Bu cümleden hareketle bitkiler hayvanlar tarafından yiyecek olarak kullanılırken, hayvanların da varoluşunun amaçsal nedeni insanlar tarafından kullanılmalarıdır.⁴ İbnü’l-Arabî gerek *Futuhâtü’l-Mekkiyye* adlı eserinin 23. Bölümünde, gerekse *Fusûs*’unda konuya bir başka zaviyeden yaklaşmış ve bir adım daha ileri giderek şunları söylemiştir:

“Cansız cisimlerden daha iyi mahlûk yoktur. Onlardan sonra kıymet derecesi itibariyle bitkiler gelir. Onlardan sonra da his sahibi

¹ Mahmud Şebüsteri, *Gülşen-i Râz*, şerh: A. A. Konuk, haz. C. Gündoğdu, İlk Harf Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 53-54.

² Saff 61/2-3.

³ Mevlânâ, *Mesnevi*, çev. V. İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1991, I, 66.

⁴ S. Hüseyin Nasr, *İslam’da Düşünce ve Hayat*, s. 194.

hayvanlar gelir. Hâlbuki bunların hepsi halifelîği (Allah'a yakınlığı) sezgi, izah ve delil ile bilirler. Âdem adıyla anılan mahlûka gelince, o akıl, iman ve fikir bağıyla bağlıdır.”¹

Sûfilerin böyle bir algıya sahip olmalarının kaynağı hiç şüphesiz Kur'ân'daki bazı âyetlerdir:

*“Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız.”*²

*“Görmedin mi ki, şüphesiz göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir.”*³

*“O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tespih eder. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*⁴

*“Göklerde ve yeryüzünde bulunan kimselerle, sıra sıra (kanat çırparak uçan) kuşların Allah'ı tespih ettiğini görmez misin? Her biri dua ve tespihini kesin olarak bilmektedir. Allah onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir.”*⁵

Âyetler içinde geçen “zikretme/tespih etme” özelliği de bazı âlim ve sûfiler nazarında mecâzi değil hakîkî bir anlam ifade etmektedir.⁶ Dolayısıyla bu özellik onların “canlı varlık” olduklarına hamledilmektedir. Tasavvuf erbabı naslar yanında bu görüşlerini kendi tecrübî bilgi ve akıl yürütme yoluyla da ispat etmeye çalışırlar. Buna göre, âyetlerde geçtiği üzere kâinatta bulunan her şey eğer Allah'ı tespih ediyorsa bu onların kozmik ibadetidir ve canlı olmalarını gerektirir. Bununla birlikte sûfilere göre mademki her şey ahirette konuşacak⁷ o halde konuşabilen her varlık canlı ve hayat sahibi demektir. Bu şahsiyetlerin tecrübî delil bağlamında verdikleri

¹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. N. Gençosman, MEB Yayınları, İstanbul 1990, ss. 86-87.

² İsra 17/44.

³ Hac 22/18.

⁴ Haşr 59/24.

⁵ Nur 24/41.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabiyye, XV, Beyrut 1985, ss. 83-85.

⁷ Fussilet 41/19-22.

örnekler arasında Tokat'ta metfun Ebu'l- Kasım et- Tûsî'nin (ö. XIII. asır) camide bir direk ile konuşmasına yer verilir.¹ *Rûhu'l-Meânî* tefsirinin müellifi Alûsî (ö. 1854) İbnü'l-Arabî ve pek çok mutasavvıfın Resulullah'ın elindeki taşların tespihini duyduğuna dair rivayetlerine değinmektedir.² Yine Hz. Musa'nın asası³, Hz. Meryem'in hamile iken altında oturduğu kurumuş hurma dalı⁴, Mescide minber yapılırca Hz. Peygamber'den ayrı kalan kurumuş kütüğün ağlaması⁵ bize eşyanın gizli hakikati üzerine işaretler sunmaktadır.

b. Kozmik Dans

Evrende bulunan varlıkların canlı oluşuna dair bir diğer kanıt "halkun cedîd" (yeniden yaratılış) inancıdır. Evrende bir tekrarlanma söz konusu değildir. Aksine varlık "fenâ" ve "bekâ" yani sürekli bir varoluş-yok oluş silsilesi içinde hareket halinde kendisini yenilemektedir. Çünkü İslam inancında ve tasavvuf geleneğinde diğer dinlerin aksine Allah âlemle ilişkisini kesmiş, çok uzaklarda, erişilmez ve ulaşılamaz, âtil bir ilah değildir. "*Doğu da Batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır*"⁶ âyeti buna dair işaretler taşımaktadır. Yine Allah her an yaratmaktadır.⁷ Bu hal Mevlânâ'nın şiirlerine şöyle yansımıştır:

*"Her nefeste dünya yenilenmekte,
Ve biz, görünüşte aynı kaldığımızdan,
Onun yenilenmiş olduğunun farkında değiliz.
Ömür su gibi yeniden yeniye akıp gider."*⁸

¹ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Hakikat Bilgisi) terS. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 234.

² Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, V, ss. 3180-3181.

³ Araf 7/107.

⁴ Meryem 19/25.

⁵ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, III/300.

⁶ Bakara 2/115.

⁷ Rahman 55/39.

⁸ Mevlânâ, *Mesnevi*, I, 1143-1146.

Nasr'a göre Müslüman'ın düşüncesi daima dünya ile kucak kucağa harika bir seviyede yaşamaktır. Ondan faydalanırken, Müslüman için tabiat ne hayat bahşeden ruhundan yoksun, ne de dünyevî cennetin güzel kokusundan mahrum kalır.¹

4. HAYVANÂT VE NEBÂTATA MERHAMETLE MUAMELE ETMEK

İslam kültüründe Allah'ın yarattığı her nesneye/varlığa şefkatle muamele esastır.

Tebliğimizde anahtar kavram olarak kullandığımız “merhamet” Arapça “r-h-m” kökünden türemiş bir kelimedir. Rahmet ve merhamet sözlükte, “yumuşak kalpli, rikkat, ihsan, atâfet, fazl, acıma, nimet verme, şefkat, iyilik ve hayırsever olmak”² gibi farklı manalara gelir. Bu kelimenin türevlerinden olan “Rahman” Allah'ın bir sıfatı olması hasebiyle dünyada mü'min/kâfir, dinli/dinsiz ayırım yapmaksızın herkese in'am, ihsan ve ikramda bulunmasını tezahür ettirmektedir. Yine Hz. Peygamber (as): *“Rahmet ve merhamet yüz parçaya ayrıldı. Allah Teâla bunun doksan dokuz parçasını yanında, bir parçasını insan ve canlılara dağıttı. Eğer bir canlı acıdığı ve esirgediği için ayağını yavrusundan sakındırır ve üzerine basmazsa bunun sebebi rahmetten almış olduğu paydır”* buyurmuş böylece mahlûkata merhametçe yaklaşımın önemine vurgu yapmıştır.³ Hava, su, toprak, hayvanlar, bitkiler, ağaçlar, güneş, ay, gece, gündüz hülâsa insanların yararlandığı her şey Allah'ın rahmetinin/birliğinin eseridir. Tasavvufta muhabbet ve marifeti önemseyen Mısır Ekolü mektebinin kurucusu Zunnûn el-Mısırî (ö. 245/859) bir şiirinde bu durumu gayet veciz bir şekilde şöyle dile getirmiştir:

“Ey Rabbim! Ben hayvanların seslerini, ağaçların hışırtılarını, suların mırıldanmalarını, kuşların nağmelerini, rüzgârın ısıklıklarını, yıldırımın gürültüsünü asla dinlemedim. Ben duyarım ki bütün bunlar Senin birliğini ikrar, ortaksız ve benzersiz oluşunu ispat eylerler. Akan sular içindeki balıklar besledikleri ümitle Sana hamd ederler.

¹ S. Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 27.

² Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât elfâzu'l-Kur'ân*, tah. S. Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Şam 1992, s. 347-348.

³ Buhârî, “Edeb”, 19; Müslim, “Tevbe”, 17.

Okyanusun büyük dalgaları Senin azametini anarak birbirlerinin elini sıkırlar.”¹

İslam geleneğinde başta Hz. Peygamber olmak üzere çok sayıda âlim ve sûfi şahsiyet doğaya, hayvanlara karşı daima şefkat, merhamet ve muhabbet ihtiva eden söylem ve eylemlerde bulunmuşlardır. Anadolu gönül dostlarından Yunus Emre’nin (ö. 720/1320) bir dörtlüğü hemen hemen hepimizin ezberindedir:

Elif okuduk ötürü/Pazar eyledik götürü

Yaratılanı severiz/Yaratandan ötürü”

Varlığa sevgiyle yaklaşılması gerektiğini belirten ve içinde pek çok doğa motifleri bulunan bir diğer şiirin Hacı Bektaş-ı Veli’ye (ö. 669/1271?) ait olduğu söylenir:

“Sevgi, muhabbet kaynar yanan ocağımızda

Bülbüller şevke gelir, gül açar bağımızda

Hırslar, kinler yok olur aşk meydanımızda

Arslanlarla ceylanlar dosttur kucağımızda”

Çalışmamızın bu kısmında önce evrendeki bazı unsurları tek tek ele alarak bahse konu varlıkların mutasavvıflar nezdindeki itibarına, daha sonra da örnekler eşliğinde bu unsurların onların zihin dünyasındaki yerine ve bakış açılarını şekillendiren dinî ve felsefî arka planına bakmak istiyoruz:

a) Hayvan: Kur’ân’da hayvan adını taşıyan yedi sûre vardır. Yine Kur’ân’da çeşitli vesilelerle on beş kadar hayvanın ismi geçmekte ve insanlar gibi hayvanların da birer ümmet olduğu vurgulanmaktadır.² Balarısı vahiy alan canlılardandır.³ Kur’ân’ın: “*Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!*”⁴ Çağrısından olsa gerek Türk kültüründe “Karıncayı dahi incitmemek” deyim halini almıştır. Nitekim anlatılara göre Osmanlı

¹ Annemarie Schimmel, *Aşk Mevlânâ ve Mistisizm*, terS. Özkan, Kırkambar Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 13.

² En’am, 5/38.

³ Nahl 16/68.

⁴ Neml 27/18.

Padişahı Kânûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) Topkapı Sarayı'nın bahçesindeki ağaçlarda çok miktarda karınca görülmesi üzerine, kurtulmak için çare araştırmış, ağaçların gövdelerine ve diplerine kireç dökülmesinin çözüm olacağını öğrenmiştir. Ancak konunun dinî boyutunu ve bir vebalinin olup olmadığını dönemin Şeyhülislamı Ebussuud Efendi'ye (ö. 982/1574);

"Dırahta ger ziyan etse karınca

Zararı var mıdır âmi kırınca?" diye soran padişaha

Şeyhülislam cevaben:

"Yarın Hakk'ın divanına varınca

Süleyman'dan hakkın alır karınca!" demiş ve karıncaların itlafına fetva/izin vermemiştir.

Yukarıda karıncadan bahseden âyetle işin bir başka boyutuna daha dikkat çekilmektedir: Hz. Süleyman karıncaların birbirleri arasındaki konuşmayı anlamış ve tebessüm etmiştir.¹ Halk arasında bilinen haliyle Yunus'a ait bir ilahi bunu dile getirir:

"Süleyman kuşdilin bilir dediler

Süleyman var Süleyman'dan içeri"

Senâî (ö. 525/1131?) *Kuşların Tesbihi* adıyla çok uzun ve anlaşılması hayli güç bir eser kaleme almış, Gazalî (ö. 505/1111) *Risaletü't-Tayr*, Feridüddin el-Attâr (ö. 618/1221) *Mantıku't-Tayr*, Kemaleddin ed-Demirî (ö. 808/1405) ve Câhız (ö. 255/868) *Kitâbu'l-Hayavân* adında müstakil eserler kaleme almıştır.

Bu bağlamda tasavvuf kültüründe hayvanlara gösterilen merhamet ve muhabbet noktasında pek çok kıssa bulmak mümkündür. Hz. Peygamber Enes'in küçük kardeşi Zeyd'in kuşu öldüğünde üzüntüsünü bildirmiş ve onu teselli etmiştir.² Yine tasavvuf kitaplarında bu noktada sıkça bir hadis rivayetine atıfta bulunulur: Buna göre Hz. Peygamber, kötü yola düşmüş birinin kuyuya inerek ayakkabısıyla bir köpeğin susuzluğunu giderdiği için cennetle müjdelendiğini³, keza dindar yaşam süren kadının bir kediye hapsederek açlıktan ölümüne sebep olduğu için cehenneme gittiğini

¹ Neml 27/17-19

² Tirmizî, *Sünen*, tah. A. M. Şakir vd., Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Arabiyye, Beyrut trz., II, 154.

³ Buhârî, "Enbiyâ", 54; Müslim, "Selam", 151.

belirtmiştir.¹ Yine Ebû Hüreyre'nin adını iktibas ettiği kedinin bir gün Hz. Peygamber'i vahşi bir yılandan koruduğu, bunun üzerine Peygamber'in kedinin sırtını sıvazladığı, dolayısıyla kedilerin bu nedenle sırt üstü yere düşmediklerine inanılmaktadır.² Fas'ta Heddâveli tarikatı müritlerinin kedilerle ortak hayat sürdükleri ve bu tarikatta kedilere bir nevi kutsiyet atfettikleri söylenir. Tarikata ilk intisap edenlere "Kuetat" yani "Erkek Kedi" adı verilir ve kediler öldüğünde bir ritüel ile defnedilir.³ Menâkıbnâmelerde bir örümceğin hicret esnasında Hz. Peygamber'e Sevr Mağarasında eşlik ettiğine dair bilgiler vardır. Sıra dışı bir sûfi olan Şiblî (ö. 334/945) bir dostuna, kendisini kurtaran şeyin namaz, oruç gibi salih ameller olmadığını, zemheri gibi bir günde soğuktan tir tir titreyen bir kedi yavrusuna şefkat göstermesini zikretmiştir.⁴ Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) kafesteki kuşu satın alarak onu özgürlüğüne kavuşturmuş, Bâyezîd-ı Bistâmî (ö. 234/848) hac dönüşü, -bir başka rivayette Hemedan'dan aldığı hardal tohumu içinde-heybesine takılıp memleketi Bistâm'a kadar gelen bir karıncayı eşlerinden ayırdı diyerek kilometrelerce yolu tekrar kat edip kendi yuvasının bulunduğu yere götürmüştür.⁵ Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), murâkabe konusunda üstadının sabaha kadar gözünü kırpmadan fare deliğini bekleyen bir kedi olduğunu beyan etmiştir.⁶ Ebu'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908) Ahmed b. Hadraveyh'in eşi veliye meşrep Fatma, insanlara ziyafet verilen bir yerde köpeklerin ihmal edilmemesi gerektiğini söylemiştir.⁷ Muslihiddin Merkez Efendi (ö.959/1551), komşumuz fareler incinmesin diye evinde kedi beslememiştir.⁸ Konya'da Mevlânâ ile çağdaş Pîr Esad (ö. 662/1263) kedileri çok sevdiği için zâviyesinin adını "Pisili Sultan Zâviyesi" koymuş, öldüğünde kediyle aynı kabristan içine defnedilmesini vasiyet etmiştir. Muhammed Bahâüddin Nakşibend (ö.791/1389) seyr ü sülûku esnasında şeyhinin eğitim noktasında yedi yıl boyunca Buhârâ'da sokak kedi ve köpeklerinin bakım ve tedavisiyle meşgul

¹ Buhârî, "Şurb", 9.

² Schimmel, *Tanrı'nın*, s. 49.

³ Annemarie Schimmel, *Sufismus Eine Einführung in die islamische Mystik*, C. H. Beck Verlag, München, 2008, s. 87.

⁴ Demîrî, II, 383.

⁵ el-Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi*, terS. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 202; F. Attâr, *Tezkiratü'l-evliyâ*, Tahran, 1346, s. 165.

⁶ Reşehât, I, 216.

⁷ Kuşeyrî, 475.

⁸ Sefîne, III, 273.

olmuştur. İmam-ı Rabbânî'nin hocası Nakşî Hâce Muhammed Bâkibillâh (ö. 1012/1603) teheccüd namazını kılmak için kalktığında bir kedinin yorganında uyuduğunu görmüş, rahatsız etmemek için sabaha kadar yatağına girmemiştir.

Hacı Bektâş-ı Velî'yi (ö. 669/1271?) resmeden pek çok minyatürde bir kolunun altında ceylan, diğer kolunun altında aslan vardır. Osmanlı'nın kuruluş yıllarındaki Bursa Uludağ eteklerinde ikamet eden Geyikli Baba da (ö. XIV. yüzyıl) bu adı geyiklerle olan yakınlaşmasından almıştır.¹ Bizim merhamet medeniyetimizde belli mekânlara yapılan kuş evleri, sokak hayvanları için yapılan barınaklar/hastaneler sıkça görülen bir husustur. Bu noktada Bursa'da Leylek, Üsküdar'da Kedi, Dolmabahçe'de Kuş Hastanesi Osmanlı medeniyetin iftihar tablolarındandır.

Özetle, İslam inancında ister evcil ister yabani olsun insana zarar vermediği sürece hayvanlara şefkat göstermek ahirette kurtuluşa, zulmetmek ise lanete vesile olacaktır. Yine tasavvufu bağlantılı ahîlikte her mesleğe bir pîr ittihaz olunması da câlib-i dikkat bir husustur. Ancak meşru olmakla birlikte kasaplık, avcılık, cerrahlık gibi on iki mesleğin pîri yoktur ve bunların “şed” kuşandığına dair bilgiler de mevcut değildir.² Zira bahse konu mesleklerde bir nevi mahlûkata eza ve cefa verildiğine inanılmaktadır.

b) Bitki: Kur'ân'da, doğru ve güzel konuşmak, “Kökü yerde dalları gökte olan güzel bir ağaca” benzetilmiştir.³ Bu benzetme sufiler tarafından çokça kullanılmıştır. Cennetteki Tûbâ ağacı ebedî seadeti temsil etmektedir. Hz. Peygamber ağaç dikmenin fazileti, kesmenin günahı üzerinde durmuş, kendi hal-i hayatında iken bazı bölgeleri sit alanı ilan etmiştir. Fatih'e atfedilen “Yaş kesenin başını keserim” sözü de bu amaca yönelik olsa gerektir.

Sufiler evrenin bütününe ağacın çekirdeği ile temsil etmişlerdir. İbnü'l-Arabî “Şeceretü'l-Kevn” nazariyesiyle “Varoluş Ağacı”ndan bahsetmiş ve bu ağacın en güzel meyvesini “insan” ile betimlemiştir.

¹ Nezihe Araz, *Anadolu Evliyalari*, Atlas Yayınları, İstanbul, 1966, ss. 18, 260, 406.

² Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 160.

³ İbrahim 14/24.

Doğaya duyarlılık bağlamında mevıza kitaplarımızda ve menâkıbnâmelerde pek çok örnek yer almaktadır. Hac görevi esnasında ihramlı iken bitkilerin koparılması yasak ihlali anlamına gelir ve cezayı gerektirir. Halk İslam anlayışında Hz. Peygamber'in kabir azabını azaltacağını söyleyip mezar üzerine koyduğu iki yaş hurma dalından mülhem¹, kabirlere çiçek dikilmesi önemli bir uygulamadır. Yine Anadolu İslam algısında mezarlıklar ve türbe etrafındaki ağaçlar kesilmez ve çiçekler koparılmaz, aksi davranışta bulunanların başına mutlak bir bela geleceğine inanılır.

Tarikat âdabıyla ilgili yazılmış kitaplarda örnek sûfilerin bu bağlamdaki davranışlarına genişçe yer verilmiştir. Merkez Efendi, şeyhinin kırdan çiçek toplayın getirin emrine karşı eli boş dönmüş ve hepsini zikreder gördüğü için koparmaya kıyamamıştır. Benzer bir diğer menkıbe bu kez Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469) için anlatılır: Rûmî, şeyhi Hüseyin Hamevî'nin (ö.1106/1694) dervişlerine biraz menekşe toplayın getirin emri karşısında sadece sapı yaralı rengi solmuş bir menekşeyi bulup getirmiştir. Onun elinin boş dönmelerini gören şeyhi, çevreyi bilemediğin için mi elin boş geldin demesi karşısında Eşrefoğlu Rumî: "Sultanım buldum buldum ama hangi menekşeyi koparmaya gittimse bana 'Allah hakkı için beni koparma, tesbihimden beni ayırma' diye yalvardığını duydum, sonunda şu zikri ve tesbihi tükenmiş menekşeyi buldum ve onu alıp huzuruza getirdim"² cevabını vermiştir. Yine bu bağlamda ayçiçeğinin günün her saatinde güneşe âşık dönüşü bir nevi onun ontolojik ibadeti (kozmik dans) kabul edilmektedir. Hz. Davud'un özelliklerini taşıdığına inanılan Mevlâna ve onun ses güzelliği, yine buradan mülhem tarikatıyla özdeşleşmiş sema ve musikinin sadece insanları değil canlıların ortak dili toprağı, madeni, ağacı ve bitkileri de etkilediği ve bütün bunların ilim verileriyle de çatışmadığı tespit edilmiştir.

c) Toprak: İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'in topraktan yaratılması³ ister istemez dikkatleri bu yöne çevirmiştir. Mevlânâ, "Toprak bizim anamızdır" diyerek toprağın canlı, dişil ve üretken

¹ Buhârî: H. No: 1387; Müslim, H. No: 292.

² Himmet Konur, *Süfi Ahlakı*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 76-77.

³ Hac 22/5; Rum 30/20; Saffat 37/11; Secde 32/7; Hicr15/ 26.

özelliğine vurgu yapmıştır. Tasavvuf ve tarikat kültüründe toprak mütevacızlığı temsil eder. Tasavvuf erbabı dinleyicilerine Allah dışında her varlığın toprak olduğunu söylerler. Yine İslam kültüründe toprağın insanı arındırıcı/temizleyici özelliğine vurgu yapılır. Nitekim ibadet için ön şart sayılan manevi temizlik abdestsizlik halinin giderilmesinde suyun bulunmadığı yerde toprak cinsinden bir şeyle teyemmüm yapılır.

Genelde pek çok ülke özelde Türk insanının İslam algısında bazı kutsal mekânların toprağı mübarek kabul edilir. Bu bağlamda Kerbelâ ve türbe topraklarının bereketli olduğuna inanılır. Konya Mevlânâ türbesinden alınan toprak Pakistan Milli şairi Muhammed İkbal'in (ö. 1938) kabrine konulmuştur.¹ Bu gelenek zaman zaman günümüzde de devam etmektedir. Türkçe'de "Yerin kulağı var" deyimini her ne kadar deyim olarak farklı bir anlamda kullanılsa da, doğrusu ona bir canlı gibi muamele yapılmasını önermektedir. Türk şairi Fuzûlî (ö. 964/1556) bir beytinde:

"Benim şiirlerim ne yâkut, ne de zümrüttür

Benim şiirlerim topraktır, Kerbelâ toprağıdır" demiş, yakın dönem ozanlarımızdan Âşık Veysel (ö. 1973) de, "Benim sadık yârim kara topraktır" demek suretiyle bir gerçeğe işaret etmiştir.

d) Su: Kur'ân hayatın kaynağının su olduğunu beyan etmiştir.² Bu nedenle İslam medeniyetinde su "âb-ı hayat"tır. Anadolu kültüründe su "aziz" dir. (Su gibi aziz olasin!) Su metaforu Kur'ân'ın pek çok âyetinde yer almış, üzerinde yaşadığımız dünyanın geçiciliği su üzerindeki köpüğe benzetilmiştir.³ Yine Kitapta suyun ölü toprağı titretip kabartmak için gönderildiği⁴ yazılıdır.

Suyun bütün bu özellikleri yanında onu temiz tutmak ve iktisatlı kullanma noktasında Hz. Peygamber'in ümmetine bazı ikazları vardır. Bu bağlamda hadis/dinî kitaplarımızda akarsuya bevletmenin günah olduğu belirtilir. Tüm ilmihal kitapları taharet/temizlik bahsiyle başlar ve burada suya büyük önem atfedilir.

¹ Schimmel, *Tanrı'nın*, s. 25.

² Nur 24/45; Enbiyâ 21/30.

³ Ra'd 13/17.

⁴ Fussilet 41/39.

Yeryüzündeki bazı su kaynakları da aynen toprak gibi kutsal sayılmıştır. Bunların başında Kâ'be'de kuyusu bulunan Zemzem Suyu gelir. Hac dönüşü bu sudan almadan memleketine dönen hiçbir hacı yoktur. Anadolu'muzda suyun/yağmurun adı Kur'an'dan mülhem "rahmet"tir.¹ Müslümanların yağmur/rahmet duasına (istiskâ) çıkması ise âdettendir. Kisâf'nin (ö. 189/805) şahsında mutasavvıflar suyun akışına/hareketine bir başka zaviyeden yaklaşmış, suyun sürekli dalgalanmasını bütün mahlûkatın hep bir ağızdan Allah'ı hamd ü sena etmesiyle yorumlamışlardır. Hem Şîî hem Sünnî camiada sevilen Fuzûlî de, Hz. Peygamber'e olan sevgisini "Su Kasidesi" isimli manzum eseriyle dile getirmiş ve bu eser mezhep farkı gözetilmeksizin asırlardır İran ve Anadolu'da okunmaya devam etmiştir. Yunus, ilahilerinde cennetteki ırmakların kesintisiz Allah'ı zikrettiğine değinmiştir. Yine Müslümanlar ahiret hayatında Allah'tan Hz. Peygamber ile "Havz-ı Kevser"ın başında buluşma temennilerini dile getirirler.

e) Dağ: Kur'an-ı kerim dağları övmüş ve onların secde ettiğini belirtmiştir.² Yüksek dağlar yaratılmış âlem ile ilahi mekânsızlık arasında eşik bölgesi olarak imgelenmiştir.³ Hz. Peygamber de insanların kaya parçası gördüğü, taş ve topraktan ibaret saydığı ve sandığı Medine yakınındaki Uhud Dağı için, "*Biz Uhud'u, Uhud da bizi sever*"⁴ buyurmuştur. Yine ona ilk vahiy Nur Dağı'nda iken gelmiştir. Bu sebeple İslam ümmeti nazarında hacca gidildiği zaman Nur Dağı, Sevr Dağı, Arafat'taki Cebel-i rahme denilen tepenin ziyaret edilmesi âdettendir. Keza hac ritüelinden biri olan say', Safa-Merve tepeleri arasında yapılmaktadır.

f) Taş: İslam ve Anadolu kültüründe taş kültü ayrı bir edebiyat oluşturacak kadar zengin bir birikime sahiptir. Başta Ka'be'nin bir köşesinde bulunan ve aslının cennetten geldiğine inanılan Hacerü'l-Esved (Kara Taş) veya Hacerü'l-Es'ad (Kutlu taş) asırlardır kadim bir geleneğin sembolü olarak kabul görmüş ve saygınlık kazanmıştır. Bu

¹ Şûra 42/28.

² Hac 22/18.

³ Tûr 52/1-10.

⁴ Buhari, "Cihat", 71; Müslim, "Hac", 504.

taş, Müslümanlar nezdinde Allah'ın yeryüzündeki sağ eli kabul edilmekte, Allah ile musafaha yapıldığına inanılmakta, bu sebeple hacılar tarafından saygıyla selamlanıp, imkânlar ölçüsünde teberrüklenmektedir.¹ Hatta bu taşın kıyamet günü kendisini selamlayanlara şahitlik yapacağı ifade edilmektedir.² Yine kutsallık anlamında Müslümanların ilk kıblesi olan Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra bölgesinde bulunan "Hacer-i Muallak" (Asılı Taş) Müslüman ve diğer din müntesipleri tarafından ziyaret edilmektedir. Hz. Peygamber'in Hendek Harbi esnasında açlığını bastırmak için midesi üzerine koyduğu "Kanaat Taşı", yüzük olarak kullandığı akik taşı bu cümleden sayılmaktadır. Taş kültü noktasında "Kadem-i Resül" adı verilen peygamberlerin ayak izlerinin nakşedildiği taşlar teberrük kabilinden ziyarete layık görülmekte ve öpülmektedir. Aynı durum Şii Müslümanlar için Hz. Ali'nin ayak izinin bulunduğu inanılan taşlar için de geçerlidir. Anadolu'da yağmur duasına çıkıldığında taşlar üzerine okumalar yapılır. Mevlanâ, âşığı Mâşuk'un sözlerini yansıtip yankılayan mermer taşına benzetir.³ Taşa hürmet sadedinde yakın dönem Halvetî şeyhlerinden Ahmed Amîş Efendi'nin (ö. 1920) talebelerine söylediği şu söz günümüz insanı için oldukça manidardır: "Taş, taş olmuş yere yatmış, onun kaderinde basılmak vardır. Ama sen, sen ol yolda bir taş gördüğün zaman, sakın onu ayağınla itme, elinle bir kenara bırakıver."⁴ Âşık Yunus'un Allah'a yakarmasında halk arasında da bilinen bir ilahisi tabiattan bazı izler taşımaktadır:

Dağlar ile taşlar ile

Çağırayım Mevla'm seni

Seherlerde kuşlar ile

Çağırayım Mevla'm seni

Sular dibinde mâhî ile

Sahralarda âhû ile

Abdal olup yâhû ile

¹ Heysemi, III, 242.

² Tirmizî, "Hac", 113; İbn Mâce, "Menasik", 27.

³ Annemarie Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, ter. Ekrem Demirli, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004, s. 22.

⁴ Hüseyin Salahi Çiloğlu, *Ahmed Amîş Efendi*, Seçil Ofset, İstanbul, 2016, s. 2.

Çağırayım Mevla'm seni

Gökyüzünde İlsâ ile

Tur dağında Mûsâ ile

Elindeki âsâ ile

*Çağırayım Mevla'm seni*¹

SONUÇ

İslam'da doğal çevre Allah'ın yeryüzündeki halifesi insanın emrine sunulmuş ilâhî bir emanettir. Bu bilince sahip olmak, İbnü'l-Arabî'nin söylemiyle Allah'ın yeryüzündeki izdüşümü, tecelli makamı doğayı dönüştürme ve değiştirme hakkının bulunmadığını bilmek demektir. Yine insanın halifeliği onun doğaya ve hayvanlara egemenlik sağlamasını/fethetmesini değil, bilakis onlarla uyumlu yaşamasını gerekli kılacaktır. İnsanın ekolojik dengeyi, kozmik ahengi koruyup kollamak, çevresini imar ve ıslah etmek gibi bir takım dinî ve hukûkî sorumlulukları vardır (Hak ve Ödevler). İnsanın doğayı koruma ve kollaması ancak sevgi, saygı, şefkat, merhamet, niyet, zihniyet, emanet bilinciyle mümkündür. Üstelik bütün bu sayılan hasletler insana bidayette Allah tarafından bahşedilmiş özelliklerdir. Nitekim ilk kadın sûfilerden Rabia'nın çölde hayvanlarla arkadaşlık etmesi, Yunus'un dağlar ve taşlar ile Allah'ı zikretmesi, yine Âşık Yunus'un sarıçiçekle diyalogu, Sezai Karakoç'un Mevlânâ'yı ele aldığı eserinde, "Üstü de altı da şehir bu Ülkenin ırmaklarının hep Allah Allah deyû deyû akması"² çevre ahlakı adına önemli ipuçları taşımaktadır.

Neticede her ne kadar materyalist zihniyet ilim/bilimin aydınlatması devam ettikçe kutsala/maneviyata olan ilgi bitecek dese de, aksine bunların ilerlemesiyle doğa olaylarının sırrı çözülecek, çözüldükçe de iman ve inanç daha da artacaktır.³ Bir yazarın da dediği gibi eğer canlılar dünyasının sahip olduğu duyumların hepsini elde edemezsek tabiat kanunları arasında bulunan gerçek bağlantıyı anlatmaktan aciz

¹ Yunus Emre, *Divan*, haz. M. Tatçı: DİB Yayınları, Ankara 2012, ss. 336-337.

² Sezai Karakoç, *Mevlânâ*, Diriliş Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2012, s. 8-9.

³ A. Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1954, ss. 48-52.

kalacağız.¹ O halde Prof. Arne Naes'in ifadesiyle yapılacak bir tek şey vardır: "Yeniden ve derinlemesine düşünmek!"² Aksi durumda bir Kızılderili atasözünde beyan edildiği üzere, "Son ırmak kurduğunda, son ağaç kesildiğinde ve son balık tutulduğunda beyaz adam paranın yenmeyecek bir şey olduğunu anlayacaktır."

Çalışmamızı âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber'in: "Yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin"³ (*İrhamû ehl'el ardi yerhamukum men fi's semâi*) sözüyle bitirmek istiyorum. Bu söz herkesin ve her kesimin çevreye karşı daha duyarlı olmasını çağrıştırmaktadır. Aksi takdirde kanaat nedir bilmeyen, bir vadi dolusu altını olsa ikinci bir vadi dolusu daha altın isteyen⁴ muhteris, açgözlü insanı kimse durduramayacaktır. Geline bu aşamada artık bütün bir beşeriyetin sadece karnı tok insanlara değil, aynı zamanda gözü ve gönlü tok insanlara da ihtiyacı vardır.

KAYNAKÇA

ACLÛNÎ, *Kesfu'l-Hafâ*, Dâru İhyâ-i turâsi'l-Arabiyye, I-II, Beyrut 1933.

ES- SÂFÎ Ali b. Hüseyin, *Reşehât*, çev. N. F. Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2002.

ALÛSÎ, *Rûhu'l-Meânî*, Dâru İhyâi Turasi'l-Arabiyye, I, Beyrut, 1985.

ARAZ, Nezihe, *Anadolu Evliyalari*, Atlas yayınları, İstanbul 1966.

ARDOĞAN, Recep, "İslam'da çevre Teolojisinin Pratiğe Yansması", *Çevre Ahlakı, Birey ve Toplum*, s. 12

BAHAR 2012, II, ss. 1-13.

ATTÂR, Feridüddin, *Tezkiratü'l-evliyâ*, Tahran 1346.

BAŞGİL, A. Fuad, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1954.

¹ A. C. Morrisson, *İnsan Kâinat ve Ötesi*, ter. B. Topaloğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 73.

² Komisyon, *İnsan Kürede Çevre Ahlakı*, "Doç. Dr. İbrahim Özdemir İle Çevre Ahlakı", DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 26.

³ Ebû Davud, "Edeb", 58; Tirmizî, "Birr", 16.

⁴ Müslim, "Zekat", 117.

BAYRAKDAR, Mehmet, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Lübbü'l-lübb*, İstanbul 1328.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

ÇİLOĞLU, Hüseyin Salahi, *Ahmed Amiş Efendi*, Seçil Ofset, İstanbul 2016.

DEMİRÎ, Kemaleddin, *Hayâtü'l-Hayavâni'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-İslâmiyye, I-II, Beyrut trz.

EL-HİNDÎ, Ali b. Hüsameddin, *Kenzü'l-Ummâl*, 1978.

EL-ISFEHÂNÎ, Râgıb, *Müfredât elfâzu'l-Kur'an*, tah. S. Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Şam 1992.

EL-KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi*, ter. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.

ERZURÛMÎ, İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, el-Hac Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1294.

GÜRDOĞAN, Ersin, *Kirlenmenin Boyutları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1989.

HANEEF, Sayed Sikandar Shah, "İslam'da Çevre Hukukunun Prensipleri", çev. A. Çolak, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, 2008, ss. 331-346.

HUCVİRÎ, *Kesfû'l-Mahcûb*, (Hakikat Bilgisi) ter. Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

VASSÂF Hüseyin, *Sefine-i Evliya*, ter. M. Akkuş, A. Yılmaz, Seha Neşriyat, I-V, İstanbul.

İBNÜ'L-ARABÎ, Muhyiddin, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. N. Gençosman, MEB Yayınları, İstanbul 1990.

-----, *Fusûsü'l-Hikem*, İskenderiyye 1946.

-----, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, ed. M. Mataracı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.

KONUR, Himmet, *Sûfî Ahlakı*, Ensar Yayınları, İstanbul 2007.

KARAKOÇ, Sezai, *Mevlânâ*, Diriliş Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2012.

Komisyon, *Isınan Kürede Çevre Ahlakı*, “Doç. Dr. İbrahim Özdemir İle Çevre Ahlakı”, DİB Yayınları, Ankara 2013.

MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2004.

MORİSSON, A. C., *İnsan Kâinat ve Ötesi*, ter. B. Topaloğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977.

NASR, Seyyid Hüseyin, *Tasavvufi Makaleler*, çev. S. Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

-----, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, terA. Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul 1992.

-----, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. N. Avcı, k. Turhan, A. Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

-----, *İslam'da Düşünce ve Hayat*, çev. F. Tatlılıoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1981.

SCHİMMEL, Annemarie, *Aşk Mevlânâ ve Mistisizm*, terS. Özkan, Kırkambar Yayınevi, İstanbul 2002.

-----, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, ter. Ekrem Demirli, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.

-----, *Sufismus Eine Einführung in die islamische Mystik*, C. H. Beck Verlag, München, 2008.

ŞEBÜSTERİ, Mahmud, *Gülşen-i Râz*, şerh: A. A. Konuk, haz. C. Gündoğdu, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2011.

ŞEYH GALİP, *Divan*, Hazırlayan: Naci Okçu, DİB Yayınları, Ankara 2013.

TİRMİZİ, *Sünen*, tah. A. M. Şakir vd., Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Arabiyye, Beyrut trz.,

ÜLGENER, Sabri F., *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

VAHAPZÂDE, Bahtiyar, *Gün Var Bin Aya Değer*, Nil Yayınları, İzmir 1992.

YAZIR, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, I-IX, İstanbul trz.

YILMAZ, Ömer, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

YUNUS EMRE, *Divan*, haz. M. Tatçı: DİB Yayınları, Ankara 2012.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bc4d502251b98.9954590 (erişim tarihi:15.10.2018)